

М.С. Осипенко *

ДАВНЬОРУСЬКІ ЗІРКОПОДІБНІ НАВЕРШЯ БУЛАВ ІЗ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено одному з різновидів холодної зброї ударно-роздроблювальної дії — булаві, а саме зіркоподібним¹ навершям, які паралельно демонструють високий художній рівень давньоруських майстрів. Розглянуто відомі на цей час типологічні схеми, здійснено спробу систематизації декору зіркоподібних навершів, картографовано та створено каталог аналогічних знахідок.

Ключові слова: зіркоподібні навершя, булава, давньоруська зброя.

Булава, як зброя ударно-роздроблювальної дії, займає особливе місце в комплексі озброєння середньовічного воїна. Нівелюючи захист обладунків, цей різновид холодної зброї завдавав численні пошкодження внутрішніх органів супротивника, а специфіка використання дозволяла застосовувати її на короткій дистанції як пішим, так і кавалерії. Вивченню цього типу холодної зброї, присвячена чимала кількість фахової літератури, розгляд якої заслуговує на окреме висвітлення, але необхідність доопрацювання вже встановлених типологічних схем, у результаті накопичення нового матеріалу, не викликає сумнівів.

Відомий дослідник зброї Східної Європи А. Кірпічніков виділяє шість типів металевих булав: тип I (куб з чотирма хрестоподібними шипами), тип II, IIa (спрощена форма типу I, де функції шипів виконують зрізані кути), тип III (з чотирма шипами, розташованими в оточенні невеликих округлих виступів чи без них), тип IV (дванадцятишипні, з чотирма основними і вісьмома допоміжними шипами), тип V (кулястих обрисів) і тип VI (шестипери, перначі) (Кірпічніков 1966, с. 51—53, рис. 10).

* ОСИПЕНКО Максим Сергійович — науковий співробітник відділу збереження фондів сектору «Середньовічна археологія» Національного музею історії України, ORCID 0000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

¹ Переклад слова «gwiazdziste»; використовується польськими дослідниками для характеристики відповідних зразків давньоруської холодної зброї (Strzyż 2005, s. 107).

© М.С. ОСИПЕНКО, 2019

Побудований вченим типологічний ряд ліг в основу робіт науковців під час розгляду знахідок із території Білорусі, Польщі, Прибалтики, Болгарії, Західної України та Буковини (Бектинеев 1993; Кузов 2002; Michalak 2005; Liwoh 2006; Mäesalu 2009; Пивоваров 2012; Плавінські 2013; Широухов 2014). Дещо його доопрацювали А. Міхалак та І. Ізмайлов. Так, польський дослідник розділяє тип IV на два типи: IVA (типіві навершя) і IVB (навершя з більшою кількістю шипів на високій втулці) (Michalak 2005, pp. 218—219). Досліджуючи зброю з території Волзької Булгарії, І. Ізмайлов з типу III виділяє підтип IIIA, де замість чотирьох основних пірамідальних розміщені напівкулясті шипи. Знахідка походить з території Болгарського городища і розглядається як болгарська адаптація давньоруських виробів (Измайлов 1997, с. 100).

Зовсім іншу типологічну схему, розглядаючи знахідки ударної зброї з Новгорода, пропонує А. Артем'єв, де вихідною формою всіх наступних модифікацій булав була куля, а не куб. Правильність такого підходу, на думку вченого, пояснюється типологічною близькістю схеми еволюції кістена, як подібного за параметрами різновиду зброї. Типологія булав, куди входять як вироби з металу так й інших матеріалів, виглядає наступним чином: тип I (кулястої форми), тип II (кулясті навершя з ребрами або перами), тип III (у формі куба зі зрізаними кутами), тип IV (чотиришипні, дванадцятишипні навершя, які є варіантами однієї і тієї ж вихідної форми) (Артемьев 1990, с. 6—8).

Зауважимо, що ще А. Кірпічніков заявляв про подібність типів III та IV, допускаючи в типі III конусоподібні виступи, які інколи за розмірами могли перевищувати допоміжні шипи в типі IV. У той же час, до типу IV були зараховані одиничні екземпляри з більшою кількістю шипів, іноді навіть без чотирьох основних. Тому доцільно розглядати такі навершя булав у межах одного типу, виділивши чотири підтипи з різними варіантами (рис. 1).

Підтип		Ia	Ib	IIa	IIb	III	IV			
Схема	Варіант									
Схема 1	a									
	b									
	c									
	d									
	e									
Схема 2										
Схема 3										
Схема 4										

Рис. 1. Підтипи та орнаментальні схеми зіркоподібних булав (чорні клітинки показують, в яких підтипах не можуть зустрічатися відповідні орнаментальні схеми)

Підтип Ia. (чотиришипні). Навершя мають чотири основні пірамідальні ромбічні у перетині шипи, що проходять по центральній осі бойової частини виробу.

Підтип Ib. Чотири основні шипи мають форму півкуль; відомий за однією знахідкою з Болгарського городища (Измайлов 1997, рис. 69, 4).

Підтип IIa. (дванадцятишипні). Розміщення основних шипів як у підтипі I з вісьмома допоміжними пірамідальними трикутними в перетині шипами, які розміщуються симетрично у нижній та верхній осі бойової частини виробу, поміж бічних сторін основних шипів.

Підтип IIb. Відрізняється від підтипу IIa допоміжними шипами, які мають форму зрізаних конусів із рельєфними круговими заглибленнями.

Підтип III. (шістнадцятишипні). Розміщення основних шипів як і у попередніх підтипах, з дванадцятьма допоміжними пірамідальними ромбічними в перетині шипами, які розміщуються симетрично в нижній та верхній осі бойової частини виробу, поміж бічних сторін та верхнього і нижнього кута основного шипа. Відомий за однією знахідкою з Колодязинського городища (Юра 1962, рис. 53, 2).

Рис. 2. Зіркоподібні булави давньоруського часу з колекцій НМІУ: 1 — Хмельна (В4140); 2 — околиці Сміли (В1209); 3, 4 — Малий Букрин (В1210; В3264); 5, 8 — Київ (В8/8107; В15/3592); 6 — Грищенці (В3839); 7 — Райки (В22/493); 9 — місце знахідки невідоме (Вд1269); 10 — околиці Канева (В307)

Підмун IV. Навершя цього підтипу покриті шістнадцятьма, або більше, невеликими трикутними в перерізі пірамідальними шипами. На одній стулці чотири розміщені в середній, а ще чотири симетрично у верхній і нижній осі бойової частини виробу. Відомі наразі дві знахідки означеного типу: одна походить з Дорогобужа, друга зберігається в Угорському національному музеї та має невідоме походження (Никольченко 1976, с. 372; Michalak 2005, tabl. III, 13).

Орнаментация зіркоподібних навершів досить різноманітна. Вона розміщується як на бойовій частині виробу, так і на тулці: обрамлює шипи одно-, дво- та трирядними рельєфними валиками, двома чи трьома рядками з псевдозерні або ж повністю покриває нею площину. В місцях перетину валиків чи рядків на кутах шипів часто перебивається декоратив-

ними перлино-, пальчику- та конусоподібними виступами. Іноді трапляються знахідки без орнаменту або ж несиметричним зображення на двох стулках однієї булави. Навершя відливалися по восковій моделі у двобічній глиняній формі. На місці з'єднання стулок булави добре помітні, хоча й затерті, ливарні шви. Також майстер міг відлити декілька однотипних предметів одночасно, при цьому кількість відливок рівнялась кількістю попередньо підготовлених форм (Кирпичников 1966, с. 52).

Нами було здійснено спробу певної систематизації декору зіркоподібних навершів, розділивши їх на чотири орнаментацийні схеми. Враховуючи різноманітність описаної вище орнаментаций, вихідними маркерами стала наявність чи відсутність, а також форма декоративних виступів.

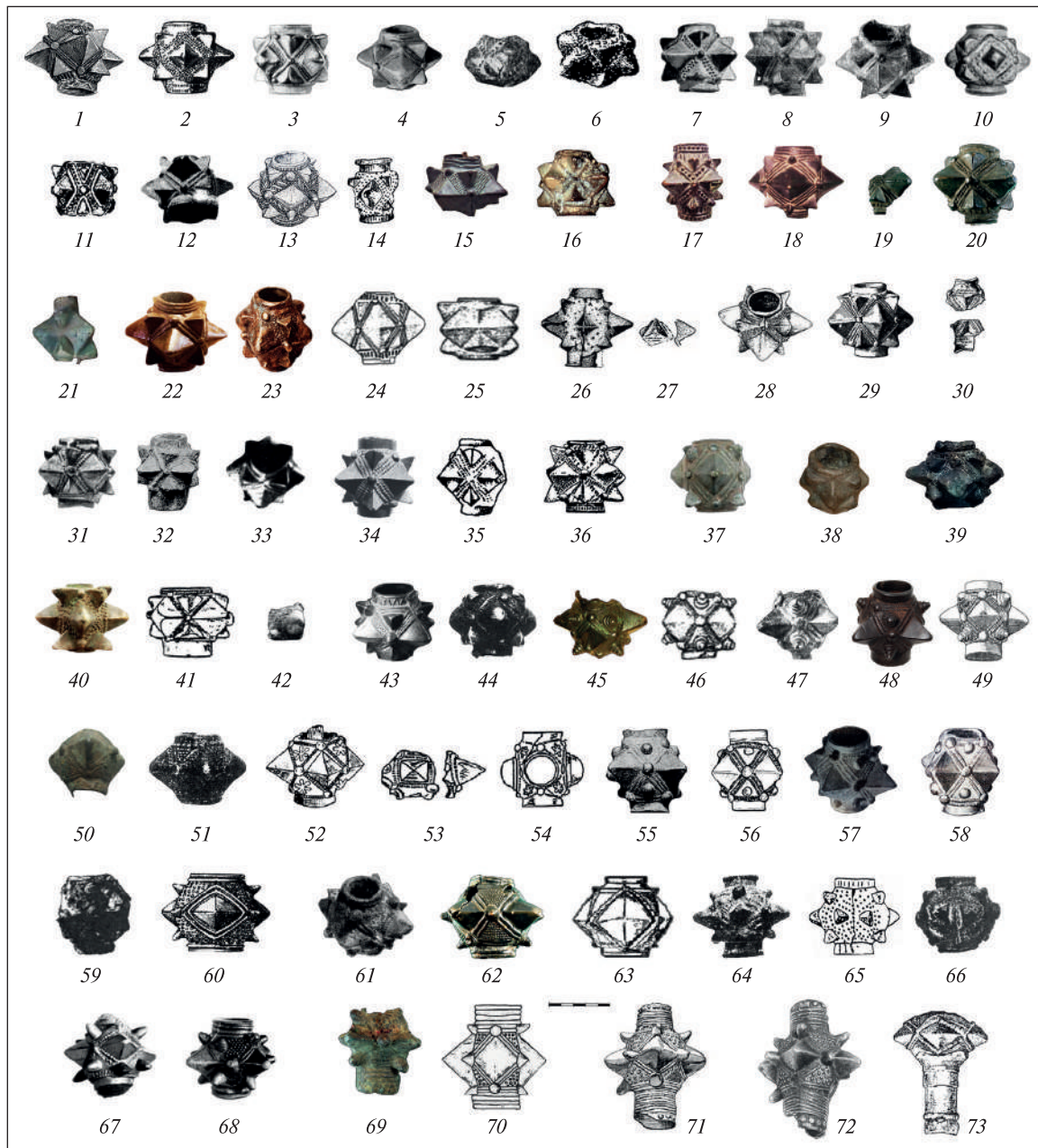

Рис. 3. Давньоруські зіркоподібні буяви XII—XIII ст. (*Ia* — 50–53, 55–64, 69–70; *Ib* — 54; *IIa* — 1–44; *IIIb* — 45–49; *III* — 67; *IV* — 65, 66); 1, 2 — Київ, верхнє місто (за М. Каргеом); колекція І. Хайновського (за А. Кірпічником); 3 — колишній Васильківський повіт (за О. Бобринським); 4, 67 — Колодяжин (за Р. Юрою); 5, 6 — Райки (за В. Гончаровим); 7 — Василів (за Б. Тимошуком); 8–10, 61 — Шепетівка (за А. Кірпічковим); 1 — Галиця (за С. Пивоваровим); 12 — Онишківці (В. Петечирич); 13 — Ставчани (за С. Терським); 14 — Бовшів (за В. Бараном); 15 — Хорлупи (за М. Кучинко); 16 — Дорогобуж (за Ю. Нікольченко); 17, 18 — Володимир-Волинський (за М. Кучинко); 19, 20, 62 — Городниця (за Р. Лівухом); 21 — околиці Ужгорода (Ужгородський краєзнавчий музей); 22, 23 — Херсонес (за Л. Колесниковою); 24, 46 — Варта Молдавіцей; 25 — околиці Варти Молдавіцей; 26 — Чермно; 27 — П'єніни над Дунайцем; 28 — Радимно (всі за А. Міхалаком); 29 — Вільне (за Р. Широуховим); 30, 31 — Асоте (за Е. Шноре); 32, 55 — Рига (за Р. Хаусманом); 33 — Вільно (за В. Зоценком); 34 — околиці Вітебська (за М. Плавінські); 35 — Копись (за Е. Загорульським); 36 — Серенськ (за Т. Нікольською.); 37 — ДМЗ «Куликове поле»; 38 — Нижній Новгород (за Т. Гусевою); 39, 45 — місце знахідок невідоме (Національний військово-історичний музей України); 40 — Стара Рязань (за А. Артамакіним); 41 — Мурзихінське (за І. Ізмайловим); 42 — Калчево (за Х. Кузовим); 43 — місце знахідки невідоме (Ряшівський краєзнавчий музей); 44, 51, 64, 66 — місце знахідки невідоме (Угорський національний музей) (всі за П. Стпишем); 47 — Долиште (за Х. Кузовим); 48 — Таммекюла (за А. Маєсалу); 49 — Мануйлове (за А. Спіциним); 50 — Переспонія (за О. Златогорським); 52 — Новгород (за А. Артем'євим); 53, 54 — Болгар (за І. Ізмайловим); 56 — Слуцьк (за Л. Алексєєвим); 57 — Бородино (за В. Сєдовою); 58 — Ільнеть (за Ф. Нефедовим); 59 — Ельблонг (за А. Міхалаком); 60 — Черепківці (за С. Пивоваровим); 63 — Модороб (за А. Белавіним); 65 — Дорогобуж (за Ю. Нікольченко); 68 — місце знахідки невідоме (Литва) (за А. Кірпічковим); 69 — Тільзіт (Німецький історичний музей); 70 — Столп'є; 71 — околиці Берегового; 72 — Гради (всі за А. Міхалаком); 73 — Гродно (за М. Вороніним)

Схема 1. Представлена перлиноподібними виступами, найчисленніша за кількістю знахідок, виокремлено п'ять варіантів:

а) виступи розміщені на кожному куті основного бойового шипа, трапляється в підтипах I, IIa, IIb (Пересопниця, Київ, Василів, Мануйлове, Таммекюла та ін.), можлива в підтипі IV;

б) виступи розміщені на кожному куті основного бойового шипа та між ними, існує тільки в підтипі I (Рига, Слуцьк, Бородинське тощо), оскільки додаткові перлини в наступних типах перекриваються допоміжними шипами;

в) одиничні виступи розміщені на середніх кутах бойового шипа і попарно на верхніх та нижніх кутах, зустрічається в підтипі IIa (Райки, кол. Васильківський повіт тощо), можлива у всіх інших, окрім підтипу III;

г) виступи розміщені на середніх кутах бойового шипа, відома за знахідками з Галиці (підтип IIa) та Колодяжина (підтип III), можлива у всіх інших підтипах;

е) виступи розміщені на верхньому та нижньому куті основного бойового шипа, відомий за однією знахідкою зі Старої Рязані (підтип IIa), можлива в підтипах I, IIb, IV.

Схема 2. Представлена невеликими рельєфними конусоподібними виступами, трапляються в підтипах I і IIa (Городниця, Городище, Київ, Володимир-Волинський, Ставчани та ін.), можлива у підтипах IIb та IV.

Схема 3. Представлена пальчикоподібними виступами, відома в підтипі I (Черепківці, Берегівський р-н, Столп'є, Гради), можлива у всіх інших, окрім підтипу III.

Схема 4. Демонструє відсутність виступів, трапляється серед підтипів I і IIa, хоча можлива серед усіх інших підтипів (Гродно, Городниця, Дорогобуж та ін.).

У фондових колекціях «Середньовічної археології» Національного музею історії України до давньоруських зіркоподібних булав належить 10 одиниць. Усі вони виготовлені зі сплаву кольорового металу на основі міді. Знахідки поділяються за підтипами і орнаментацийними схемами на шість груп:

1) IIIa. Навершя (Інв. № В4140, Ст. інв. № 2415) виявлене в с. Хмільна на Канівщині, походить із колекції В. Хвойки, передане до фондів музею Імператорською археологічною комісією 1887 р. Основні шипи мають дворядні рельєфні валики по контуру. В середині виріб повністю залитий свинцем, нижня частина втулки втрачена — відбита внаслідок удару (рис. 2, 1). Прямі аналогії — чотири одиниці (Мануйлове, Варта Молдавіцей, Таммекюла, Доліште) невідомого

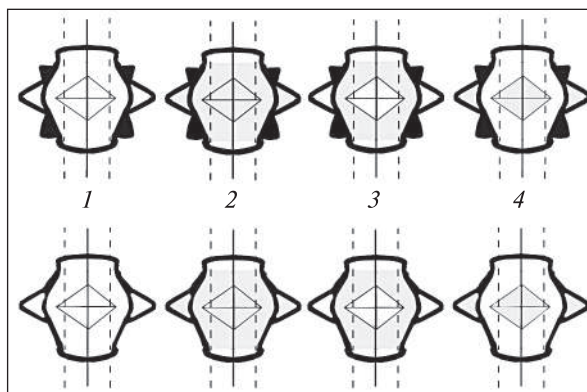

Рис. 4. Способи обважування свинцем булав підтипів Ia, IIa, IIb: 1 — не обважена; 2 — повністю залита порожнина наверх; 3 — обважене ядро, шипи пусті; 4 — обважені тільки шипи

походження із зібрань Національного військово-історичного музею (рис. 3, 45—49) (Спицын 1905, с. 140, рис. 84; Michalak 2005, р. 218, 13; Mäesalu 2010, р. 142, fig. 1).

2) IIa (4 од.). Навершя (Інв. № В1209, Ст. інв. с. 68449; № 66, за А. Кірпічниковим) походить з околиць Сміли, було виявлене під час зборів предметів археології, які проводив О. Бобринський у кінці XIX — на початку XX ст. (Бобринський 1901, с. 146, табл. XII, 1). Шипи мають по контуру три рядки рельєфних валиків, а втулка прикрашена зигзагоподібним рельєфним валиком. Виріб пустотілий, сліди заповнення свинцем відсутні, по тілу зафіксовані п'ять наскрізних отворів різної форми, що утворилися в процесі лиття (рис. 2, 2). Прямі аналогії виявлені в Києві (рис. 3, 1) (Каргер 1958, рис. 82).

Дві булави знайдені мешканцями с. Малий Букрин на початку XX ст. (Ханенко 1901, табл. II, 101, 102). Одна з них (Інв. № В1210, Ст. інв. с. 68446; № 61, за А. Кірпічниковим) всередині залита свинцем, верхвтулки розклепані і приймає чотирикутну форму, а інша (Інв. № В3264, Ст. інв. с. 68445; № 62 за А. Кірпічниковим) — пустотіла, сильно пошкоджене корозією, з втраченою приблизно 1/4 частиною виробу. Рельєфні валики у два ряди ідуть по контуру шипів обох предметів, але втулка рельєфним валиком прикрашена лише в навершя Інв. № В1210 (рис. 2, 3, 4). Прямі аналогії — Шепетівка, Колодяжин, Херсонес (рис. 3, 4, 8, 22) (Кирпичников 1978, рис. 4, 2—4; Юра 1962, рис. 53, 1; Колесникова 1975, рис. 2, а).

Навершя (Інв. № В8/8107; № 59, за А. Кірпічниковим) виявлене під час археологічних досліджень садиби колишньої Художньої школи 1936 р. (тепер територія НМІУ) у Києві, неподалік Десятинної церкви експедицією

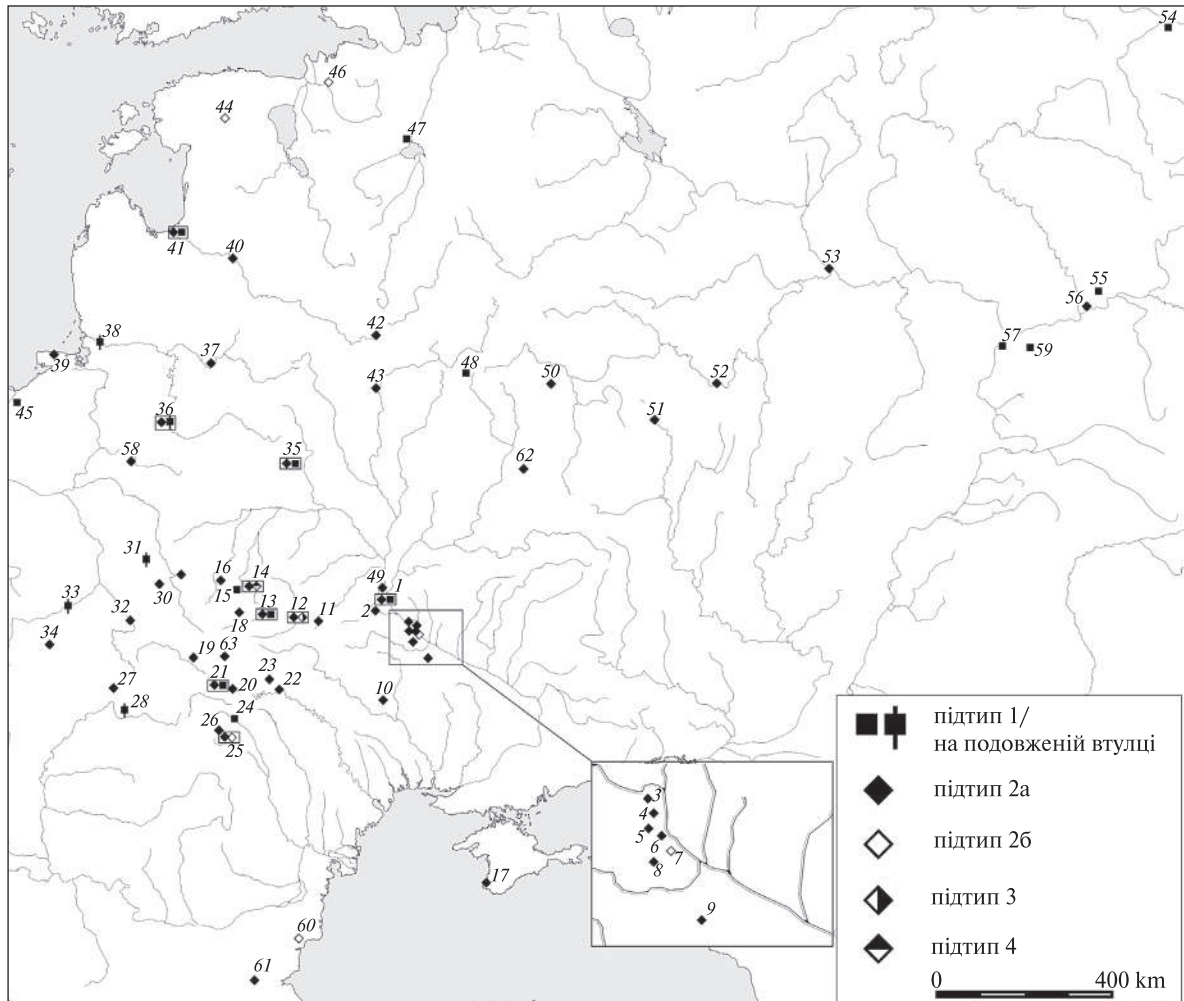

Рис. 5. Карта поширення давньоруських зіркоподібних булав XII—XIII ст. в Східній Європі (нумерація згідно каталогу)

Т. Мовчанівського (Каргер 1958, рис. 82). Шипи мають контур із трьох рядків псевдозерні, а втулка — трирядкові рельєфні валики. Порожнина наверх залита свинцем, поверхня спрацьована, дещо ввігнутий бік та тріснутий один із чотиригранних шипів. Також втулка в нижній

частині приймає чотирикутну форму. Очевидно, це було зроблено після насаджування на руків'ї для міцнішої фіксації (рис. 2, 5). Прямі аналогії — Василів, Вітебськ, Копись (рис. 3, 7, 34, 35) (Загорульський 1973, с. 359; Тимошук 1982, с. 99, рис. 16; Плавінські 2013, с. 38).

Таблиця 1. Давньоруські зіркоподібні наверхшя із колекцій НМІУ

№ з/п	Інв. №	Походження	Підтип/схема	Розміри наверхшя (мм)	Висота шипів (осн./доп.; мм)	Виступ втулки за (верх/низ; мм)	Діаметр втулки (мм)	Товщина стінок (мм)	Вага (г)	Наявність свинцю
1	B4140	Хмельна	Пб1а	45 × 44	15/9	5,5/—	21	3	336	+
2	B1209	б. Сміли	Па1а	61 × 70	20/12	7,5/7,5	32	3,5	211,5	—
3	B1210	Букрин	Па1а	56 × 51	16/6	6,5/12,5	22	3	210,5	+
4	B3264	Букрин	Па1а	61 × 44	14/9	10,5/13	27	3	150	—
5	B8/8107	Київ	Па1а	56 × 55	16/7,5	7/7	23,5	3	230	+
6	B3839	Грищенці	Па1с	50 × 53	11,5/7,5	6/6	23	3	135	—
7	B22/493	Райки	Па1с	50 × 53	14/7	2/5	24	3	136	—
8	B15/3592	Київ	Іа2	56,5 × 57,5	17/—	6/6	27	3	330	+
9	Вд1269	МЗН	Іа1а	54 × 51	15/—	6,5/6,5	25	3	200	+
10	B307	б. Канева	Па4	55 × 53	16/10	6/6	23	3	145	—

3) *Па1с (2 од.)*. Навершя (Інв. № В3839, Ст. інв. с. 609913, № 16896; № 70, за А. Кірпічниковим) випадково виявлене в Грищенцях на початку ХХ ст. (Каталог українських..., с. 159, № 639). Шипи мають контур із двох рядків псевдозерні та рельєфних валиків, додатково орнаментовані рядком рельєфних валиків манжети отворів втулки. Приблизно 1/3 виробу втрачена (рис. 2, 6). Прямі аналогії — колишній Васильківський повіт Київської губернії (рис. 3, 3) (Бобринський 1914, с. 104, рис. 11).

Інше навершя (Інв. № В22/493; № 71, за А. Кірпічниковим) походить із культурних шарів Райковецького городища, яке досліджувалося в середині 1930-х рр. Сама знахідка — одна з трьох булав, що були виявлені на пам'ятці експедицією Т. Мовчанівського (Гончаров 1950, с. 95, табл. XI, 7, 8). Шипи мають контур із двох рядів рельєфних валиків. Сліди свинцю всередині виробу не виявлені, а ззовні предмет сильно пошкоджений, зафіксовані втрати металу та тріщини на вершинах шипів і стінках навершя (рис. 2, 7). Прямі аналогії — Дорогобуж (рис. 3, 16) (Никольченко 1976, с. 372).

4) *Іа2*. Ще одне навершя з Києва (Інв. № В15/3592; № 54, за А. Кірпічниковим), знайдено у 1938 р. на території Михайлівського монастиря під час дослідження давньої майстерні відомої як «будинок художника» експедицією М. Каргера (Каргер 1945, рис. 13). Втулка і шипи мають контури із трирядних рельєфних валиків, а простір між валиками заповнений горизонтальними рядками псевдозерні. Навершя булави має тріщини, втрачена 1/4 частина виробу, всередині залита свинцем, але шипи залишаються пустотілими (рис. 2, 8). Прямі аналогії — Шепетівка, Городниця (рис. 3, 61, 62) (Кирпичников 1978, рис. 4, 2; Liwoh 2006, fig. 3).

5) *Іа1а*. Навершя (Інв. № Вд1269) має невідоме походження, записана до інвентарної книги допоміжного фонду в 1982 р. Шипи та втулка мають контури із дворядних рельєфних валиків, а простір між валиками заповнений горизонтальними рядками псевдозерні (рис. 2, 9). Навершя порожнисте, але самі шипи всередині залиті свинцем. Прямі аналогії невідомі.

6) *Іа4*. Навершя (Інв. № В307, Ст. інв. № 15606) походить з околиць Канева, було придбане О. Бобринським з колекції університету св. Володимира 1910 р. Шипи навершя мають контури із псевдозерні, розташовані в три рядки, по нижній і верхній осі бойової частини та втулці проходить рельєфний валик. Один із шипів має отвір з дещо увігнути-

ми до середини стінками, свинцю на виробі не виявлено (рис. 2, 10). Прямі аналогії — Київ, Бовшів (рис. 3, 2, 14) (Баран 1972, рис. 3, 30; Кирпичников 2000, с. 232, рис. 1, 1).

На прикладі булав із музейних колекцій, зафіксовані наступні способи обважування свинцем: 1) повністю залите навершя; 2) залите ядро, але основні шипи пусті; 3) заливалися лише основні шипи (рис. 4).

Параметри описаних вище булав можна звести до наступної таблиці (табл. 1).

Виробництво давньоруських булав досягає свого розквіту в ХІІ—ХІІІ ст., коли з'являються литі пустотілі навершя з бронзи, які окрім військової носили ще певну статусну функцію (Кирпичников 1966, с. 51). А. Кірпічников дійшов висновку, що центр виготовлення був зосереджений у Києві (знахідки глиняних ливарних форм кістенів з території Десятинної церкви, навершя булави з «будинку художника» поблизу Михайлівського собору тощо), або ж в інших південноруських містах (Кирпичников 1966, с. 53—54).

Знахідки (навершя, залишки обпаленої глини з прикипілими злитками бронзи) виявлені С. Пивоваровим під час обстеження городища в с. Галиця у 2011 р. (Пивоваров 2012, с. 33), а також сучасна топографія поширення булав (рис. 5), розширюють уявлення про центри давньоруського ливарництва пов'язаного з військовою справою. Відповідно, виробництво було зосереджене не тільки в Київській землі, але й в південно-західній Русі. Звідси відбувався експорт вказаних товарів до Польщі, Прибалтики, Волзької Булгарії, у землі північно-західної та північно-східної Русі. Не виключено, що знахідки булав на подовженій втулці, але з характерною давньоруською орнаментациєю з Гродно, Берегове, Градів, Столп'є (рис. 3, 70—73), демонструють певний західно-європейський вплив на давньоруські зброярські традиції.

Нижче подається каталог зіркоподібних булав давньоруського часу ХІІ—ХІІІ ст., виявлених на території Східної Європи (табл. 2)².

² У поданий каталог не увійшла низка знахідок із каталогу А. Кірпічнікова, а саме №№ 67, 69, 79 (всі зберігаються в НМІУ), оскільки вони не є зразками давньоруської зброї. Під знаком питання (?) в колонці «підтип/схема» значаться навершя, котрі згадуються в літературі, але відсутні їхні фото чи рисунки, а також наведений опис не дозволяє чітко визначити орнаментацийну схему. Скорочення №№ в каталогах дослідників: (А) — А. Артем'єва, (Б) — Ш. Бектинєєва, (І) — І. Ізмайлова, (К) — А. Кірпічнікова, (Л) — Р. Лівоха, (М) — А. Міхалака, (Ш) — Р. Широхова.

Таблиця 2. Каталог давньоруських зіркоподібних булав XII—XIII ст.

№ з/п	Походження	Підтип/схема	Кількість	Комплекс/дослідження	Джерело інформації	Дані з інших каталогів
1	Київ	Ia1a	1	Михайлівська гора, згоріла будівля ремісника / М. Каргер, 1938 р.	Каргер 1945, рис. 13	№ 54 (К)
		Па1a	1	Старокиївська гора, садиба Десятинної церкви / Т. Мовчанівський, 1936 р.	Каргер 1958, рис. 82	№ 59 (К)
		Па2	1	Верхнє місто, 1936—1938 рр., не локалізована	Каргер 1958, рис. 82	№ 60 (К)
		Па4	1	Колекція І. Хайновського, не локалізована	Кирпичников 2000, с. 232, рис. 1, 1	
2	колишній Васильківський повіт Київської губернії	Па1c	1	Не локалізована	Бобринский 1914, с. 104, рис. 11	№ 63 (К)
3	Малий Букрин	Па1a	2	Не локалізовані	Ханенко 1901, табл. II, 101, 102	№ 61, 62 (К)
4	Пшенички	Па1a	1	Не локалізована. Колекція В. Антоновича з університету св. Володимира	Каталог виставки XI... 1899, с. 148, № 322	№ 63 (К)
5	Гришенці	Па1c	1	Не локалізована	Каталог українських..., с. 159, № 639	№ 70 (К)
6	околиці Канева	Па4	1	Не локалізована. З колекції університету св. Володимира	Публікується вперше	
7	Хмільна	Пb1a	1	Не локалізована. Колекція В. Хвойки	Публікується вперше	
8	Бабичі	Па (?)	1	Не локалізована	Кирпичников 1966, с. 132	№ 68 (К)
9	околиці Сміли	Па1a	1	Не локалізована	Бобринский 1901, с. 146, табл. XII, 1	№ 66 (К)
10	Межирічки	Па (?)	1	Курган 2 / А. Абаз, 1895 р.	Кирпичников 1966, с. 132	№ 78 (К)
11	Райки	Па1c	1	Городище / Т. Мовчанівський, 30-рр. XX ст.	Гончаров 1950, с. 95, табл. XI, 7, 8	№ 71—74 (К)
		Па4	1			
12	Колодажин	Па1a	1	Городище (господарська прибудова 17, напівземлянка 6) / В. Гончаров	Юра 1962, Рис. 53, 1, № 2	№ 56, 75(К)
		III 1d	1			
13	Шепетівка (Ізяславль)	Ia2 Па1a	1 3	Городище / М. Каргер, 1950-рр.	Кирпичников 1978, рис. 4, 2—4	№ 57, 76, 77 (К)
14	Дорогобуж	Па1c IV 4	1 1	Городище (західна тераса, житло) / Ю. Нікольченко, 1975 р.	Никольченко 1976, с. 372	№ 2, 3 (Л)
15	Пересопниця	Ia1a	1	Городище (ур. Пастівник) / О. Златогорський, 2011 р.	Златогорський 2012, с. 399	
16	Хорлупи	Па1a	1	Не локалізовано. Випадкова знахідка А. Потрелюка поблизу городища	Кучинко 2008, рис. 3, 3	№ 11 (Л)
17	Херсонес	Па1a	1	Північно-східний район, згоріла будівля, 1910 р.	Колесникова 1975, с. 267; рис. 2, a	
		Па3	1	Із розкопок К. Косцюшко-Валюжинича, 1888 р. Не локалізована	Спадщина Візантійського Херсона 2011, с. 541, 233	
18	Онишківці	Па1a	1	Городище	Петегрич 1990, с. 165	№ 16 (Л)

19	Бовшів	IIa4	1	Поселення II (уроч. Сулива) / В. Баран 1962—1964 рр.	Баран 1972, с. 101, рис. 3, 30	№ 1 (Л)
20	Василів	IIa1a	1	Городище (уроч. Хом) / Б. Тимошук, 1959 р.	Тимошук 1982, с. 99, рис. 16	№ 81 (К)
21	Городниця	Ia2 IIa1a IIa4	1 1 1	Випадкові знахідки виявлені на сільськогосподарських угіддях, 80-рр. XIX ст.	Liwoh 2006, p. 72, fig. 3	№№ 6—8 (Л)
22	Галиця (Кучелмін)	IIa1d	1	Городище (уроч. Труфанова криниця) / С. Пивоваров, 2011 р.	Пивоваров 2012, с. 33, рис. 1, 3	
23	Ставчани	IIa2	1	Поселення / І. Винокур	Терський 2014, с. 170, рис. 3, 7	
24	Черепківці	Ia2	1	Не локалізовано, знахідка 1960-х рр.	Пивоваров 2012, с. 33, рис. 1, № 2	
25	Варга Молдавіцей	IIa4 IIb1a	1 1	Поселення	Michalak 2005, p. 217, 12; p. 218, 13	
26	околиці Варти Молдавіцей	IIa1a	1	Не локалізована	Michalak 2005, p. 218, 7	
27	околиці Ужгорода	IIa4	1	Не локалізована	Ужгородський краєзнавчий музей	№ 83 (К)
28	околиці Берегового	Ia3	1	Зібрання Т. Легоцького, кінець XIX ст., не локалізовано	Michalak 2005, p. 217, 10	№ 58 (К)
29	Володимир-Волинський	IIa2	2	Одна знахідка виявлена під час археологічних досліджень міста 1974 р., інша — не локалізована	Кучинко 2008, рис. 3, 1, № 2	№№ 20, 21 (Л)
30	Чермно	IIa1a	1	Не локалізована	Michalak 2005, p. 218, 1	№ 5 (М)
31	Стоп'є	Ia3	1	Не локалізована	Michalak 2005, p. 217, 7	№ 23 (М)
32	Радимно	IIa1a	1	Знахідка виявлена випадково, із розмивів старого русла річки Сян	Michalak 2005, p. 218, № 2	№ 20 (М)
33	Гради	Ia3	1	Не локалізована	Michalak 2005, p. 217, 9	№ 8 (М)
34	П'єніни над Дунайцем	IIa1a	1	Знахідка виявлена під час дослідження замку	Michalak 2005, p. 218, 10	№ 15 (М)
35	Слуцьк	IIa (?) Ia1b	1 1	Не локалізована, Дитинець / Л. Калядзінського, 1985 р.	Бектинеев 1993, с. 101 Алексеев 2006, с. 175, рис. 57, 13	№ 8 (Б)
36	Гродно	Ia4 IIa4	1 1	Старий замок, 1930 р. Не локалізована. Знахідка О. Трусов, 1986 р.	Воронин 1954, с. 54, рис. 22, 13 Бектинеев 1993, с. 101	з них № 53 (К); № 5—6 за (Б)
37	Вільнюс	IIa1a	1	Верхній замок	Зоценко 1983, рис. 9	
38	Советськ (Тільзіт)	Ia3	1	Замкова гора	Широухов 2014, с. 397	№ 17 (Ш)
39	Вільне (Шульштейн)	IIa1a	1	Могильник	Широухов 2014, с. 397	№ 18 (Ш)
40	Асоте	IIa1a	2	Городище, розкоп А / Е. Шноре 1949 р.	Шноре 1961, с. 47, рис. 64; Кирпичников 1966, с. 52; табл. 27, 3	
41	Рига	Ia1b IIa1a	1 1	Одна знахідка виявлена на розі колишніх вулиць Ніколая і Хульфштрассе Не локалізована	Hausmann 1896, p. 61, 486, 7, 8; Taf. 26, 17, 18	

42	околиці Вітебська	Pa1a	1	Не локалізована	Плавінські 2013, с. 38	
43	Копись	Pa1a	1	Дитинець / Е. Загорульський, 1972 р.	Загорульський 1973, с. 359	№ 7 (Б)
44	Таммекуола	Pb1a	1	Випадкова знахідка на сільськогосподарському угідді, 2009 р.	Mdesalu 2010, р. 142, fig. 1	
45	Ельблонг	Ia1a	1	Не локалізована	Michalak 2005, р. 217, 11	№ 6 (М); № 20 (Ш)
46	Мануйлове	Pb1a	1	Курган 4 / В. Глазов, поч. XX ст.	Спицын 1905, с. 140, рис. 84	№ 51 (К)
47	Новгород	Ia1a	1	Неревський конець, 1989 р.	Артемьев 1990, рис. 10, № 2	№ 12 (А)
48	Бородино	Ia1a	1	Городище / В. Седова, 1958—1959 рр.	Седов 1960, с. 111, рис. 56	№ 52 (К)
49	Вишгород	Pa (?)	1	Городище / Т. Мовчанівський, 1930-ті рр.	Гончаров 1950, с. 95	III (К)
50	Серенськ	Pa1a	1	Городище / Т. Нікольська, поч. 1970-х рр.	Никольская 1974, с. 40, рис. 13, 5	
51	З території ДМЗ «Куликове поле»	Pa1a	1	З території заповідника	goskatalog.ru/portal/#/collections?id=5650579	
52	Стара Рязань	Pa1e	1	Городище, південна тераса, поблизу стін Спаського собору	Артамакин 2016, с. 66, рис. 2	
53	Нижній Новгород	Pa4	1	Знайдена під час досліджень по вул. Мініна, 1, 2007 р.	http://www.opentextnn.ru/history/archaeology/museum/?id=2456	
54	Модороб	Ia2	1	Поселення	Белавин 2000, с. 151, рис. 85, 3	
55	Льнеть	Ia1b	1	Городище, 1894 р.	Нефедов 1899, с. 64, рис. 21	
56	Мурзихінське	Pa1a	1	Поселення	Измайлов 1997, с. 99	№ 12 (I)
57	Болгар	Ia1a Ib1a	1 1	Городище	Измайлов 1997, с. 100–101	№ 10 (I) № 13 (I)
58	Унтер-Плехен	Pa (?)	1	Не локалізована	Зоценко 1983, с. 53	
59	Біляр	Ia1a	1	Городище	Измайлов 1997, с. 99	№ 11 (I)
60	Долиште	Pb1a	1	З території фортеці	Кузов 2002, р. 182, tabl. 2, 13	
61	Калчево	Pa1a	1	Не локалізована	Кузов 2002, р. 182, tabl. 2, 8	
62	Слободка	Pa (?)	1	Городище (мале)	Зоценко 1983, с. 53	
63	Зеленча	Ia1a	1	Городище (?), 1945 р.	Кирпичников 1966, табл. XXVI, 4	№ 80 (К)
Всього			83			

Алексеев Л.В. Западные земли домонгольской Руси. Очерки истории, археологии, культуры. Москва, 2006, кн. 1.

Артамакин А.Н., Стрикалов И.Ю. Булава из Старой Рязани. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва, 2016, № 245 (ч. II), с. 64–68.

Артемьев А.Р. Кистени и булавы из раскопок Новгорода Великого. *Материалы по археологии Новгорода 1988 г.* Москва, 1990, вып. I, с. 5–28.

Баран В.Д., Чайка Р.М. Давньоруське поселення Бовшів II на Подністров'ї. *Археологія*. Київ, 1972, вип. 7, с. 97–102.

Бектинеев Ш.И. Булавы и кистени XI–XIV вв. *Сярэдневяковаыя старажытнасці Беларусі: Новыя матэрыялы і даследаванні*. Мінск, 1993, с. 99–106.

Белавин А.М. Камский торговый путь. Пермь, 2000.

Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки бл. м. Смелы. Санкт-Петербург, 1901, т. III.

- Бобринский А.А. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1912 году. *Известия Императорской Археологической комиссии*. Петроград, 1914, вып. 54, с. 99—108.
- Воронин Н.Н. Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932—1933 гг.). *Материалы и исследования по археологии*. Москва, 1954, № 41.
- Гончаров В.К. Райковецкое городище. Киев, 1950.
- Гусева Т.В. Мужская «забава». [online]. Режим доступа: <http://www.opentextnn.ru/history/archaeology/museum/?id=2456>
- Загоруйский Э.М. Раскопки в Копыси. *Археологические открытия 1972*. Москва, 1973, с. 358—359.
- Златогорський О.Є., Ващенко М.П., Самолюк В.О. Археологічні дослідження в с. Пересопниця. *Археологічні дослідження в Україні 2011*. Київ, 2012, с. 398—399.
- Зоценко В.М. Экспорт зброї Києва в Південно-Східну Прибалтику. *Археологія УРСР*. Київ, 1983, № 44, с. 47—61.
- Измайлов И.Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X — нач. XIII вв. Казань; Магадан, 1997.
- Каргер М.К. Землянка-мастерская киевского художника XIII века. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Москва; Ленинград, 1945, т. XI, с. 5—15.
- Каргер М.К. Древний Киев. Москва; Ленинград, 1958.
- Каталог выставки XI-го археологического съезда в Киеве. Киев, 1899.
- Каталог українських древностей колекції В.В. Тарновського. Київ, 1898.
- Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. *Свод археологических источников*. Москва; Ленинград, 1966, Е.1-36.
- Кирпичников А.Н. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля. *Краткие сообщения Института археологии*. Москва, 1978, № 155, с. 80—87.
- Кирпичников А.Н. Булавы и кистени из коллекции И. Хайновского в собрании Музея Войска Польского. *Археологические вестн.* Санкт-Петербург, 2000, вып. 7, с. 230—235.
- Колесникова Л.Г. Погребение воина на некрополе Херсонеса. *Советская археология*. Москва, 1975, № 4, с. 265—267.
- Кузов Х. Боздугани от Варненския археологически музей. *Acta Musei Varnaensis I. Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV—XV в. Varna*, 2002, vol. I, p. 179—190.
- Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. Луцьк, 2008.
- Нефедов Ф.Д. Отчет об археологических исследованиях в Прикамье, произведенных летом 1893 и 1894 гг. *Материалы по археологии восточных губерний*. Москва, 1899, т. 3.
- Никольская Т.Н. Военное дело в городах земли Вятичей (по материалам древнерусского Серенска). *Краткие сообщения Института археологии*. Москва, 1974, вып. 139, с. 34—42.
- Никольченко Ю.М., Пономарева Т.А., Зимица Л.М. Гордиенко Н.М. Раскопки городища Дорогобуж. *Археологические открытия 1975 года*. Москва, 1976, с. 371—372.
- Петегрич В.М. Оружие и снаряжение всадника. *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Київ, 1990, с. 163—171.
- Пивоваров С.В. Металеві навершя булав з давньоруських пам'яток Буковини. *Вісник національного університету «Львівська політехніка». Серія «Держава та армія»*. Львів, 2012, № 724, с. 31—35.
- Плавінські М. Узбраенне беларускіх земляў X—XIII ст. Мінск, 2013.
- Терський С., Зухар'єв В. Кістени та булави XI—XIII ст. з території Буковини. *Археологія & Фортифікація. Кам'янець-Подільський*, 2014, с. 165—170.
- Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. Київ, 1982.
- Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII—XV вв.). *Материалы и исследования по археологии*. Москва; Ленинград, 1960, № 92.
- Спадщина Візантійського Херсона. Севастополь; Остін, 2011.
- Спицын А.А. Отчет о раскопках В.Н. Глазова в 1903 г. близ д. Мануйловой Ямбургского уезда. *Записки отделения русской и славянской археологии*. Санкт-Петербург, 1905, т. VIII, в. 1.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.И. Древности Приднепровья. Киев, 1901.
- Шноре Э.Д. Асотское городище. *Материалы и исследования по археологии Латвийской СССР*. Рига, 1961.
- Широухов Р.А. Импорты древнерусских типов на территории Пруссов в X/XI—XIV вв. *Русь в IX—XII веках. Общество, государство, культура*. Москва; Вологда, 2014, с. 386—412.
- Юра Р.О. Древний Колодяжин. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ, 1962, т. XII, с. 57—130.
- Hausmann R. Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896. Riga, 1896.
- Liwoch R. Buławy z Zachodniej Ukrainy. *Acta Militaria Mediaevalia, vol. II*. Kraków; Sanok, 2006, s. 67—78.
- Mäesalu A. A rare macehead from the village of Tammeküla, Hargla parish. *Archaeological Fieldwork in Estonia. Arheoloogilised välitööd Eestis 2009*. Tallin, 2010, p. 141—146.
- Michalak A. Głowica buławy z Trzciela, pow. Miedzyrzecz. Wstępne uwagi w kwestii występowania ulaw ziemiach polskich w średniowieczu na tle znalezisk Europejskich. *Archeologia Środkowego Nadodrza*. Zielona Góra, 2005, т. IV, s. 183—220.
- Stryz P. Ruskie buławy “gwiazdiste” z terenu Malopolski. *Acta Militaria Mediaevalia, vol. I*. Kraków; Sanok, 2005, s. 107—114.

Надійшла 12.10.2018

Maksym S. Osypenko

Research Officer of the Storage Department, Sector of the Medieval Archaeology,
the National Museum of History of Ukraine, ORCID 0000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

ANCIENT RUS STAR-SHAPED MACE HEADS FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE

Development of a maces production in Ancient Rus can be traced during the 12th–13th centuries, when the cast bronze hollow mace-heads appeared, having not only military but also a status function. Star-shaped maces were the most vivid examples of such manufacture.

The paper deals with the comparison of different typological schemes of the Ancient Rus maces. The position of regarding of all the Ancient Rus star-shaped maces as one main form and consider them as one type divided into four subtypes is justified. The decorative components, which can be implemented with four ornamental schemes with variations, have been also systematized. Some materials from the storage of the National Museum of History of Ukraine that have not been previously published are taken into scientific circulation. The map and the catalogue of the Ancient Rus star-shaped mace heads according to a new research have been compiled.

К е у в о р д с: star-shaped heads, mace, Ancient Rus weapons.

М.С. Осипенко

Научный сотрудник отдела хранения фондов сектора «Средневековая археология»
Национального музея истории Украины, ORCID 0000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

ДРЕВНЕРУССКИЕ ЗВЁЗДОБРАЗНЫЕ НАВЕРШИЯ БУЛАВ ИЗ КОЛЛЕКЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

Развитие производства древнерусских булав приходится на XII–XIII вв., когда появляются литые полые навершия из бронзы, которые кроме военной носили еще некую статусную функцию. Более яркими образцами этого производства были звёздообразные навершия булав.

В статье сопоставляются разные типологические схемы древнерусских булав, обоснована позиция видеть у всех звёздообразных навершиях XII–XIII вв. одну исходную форму, а именно рассматривать их в одном типе, разделенного на четыре подтипа с вариантами. Параллельно систематизируется декор изделий, который также сводится к четырём орнаментационным схемам со своими вариантами. Также вводится в научный оборот неопубликованный ранее материал из фондов Национального музея истории Украины. Составлено каталог и карту находок звёздообразных навершия древнерусского времени с учётом новейших исследований.

К л ю ч е в ы е с л о в а: звёздообразные навершия, булава, древнерусское оружие.

References

- Alekseev L.V. Zapadnye zemli domongolskoi Rusi. Ocherki istorii, arkheologii, kultury. Moskva, 2006, vol. 1.
- Artamakin A.N., Strikalov I.Yu. Bulava iz Staroi Riazani. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*. Moskva, 2016, no. 245 (2), pp. 64-68.
- Artemev A.R. Kisteni i bulavy iz raskopok Novgoroda Velikogo. *Materialy po arkheologii Novgoroda 1988 g.* Moskva, 1990, no. 1, pp. 5-28.
- Baran V.D., Chaika R.M. Davnoruske poselennia Bovshiv II na Podnistrovi. *Arkheolohiia*. Kyiv, 1972, no. 7, pp. 97-102.
- Bektineev Sh.I. Bulavy i kisteni XI-XIV vv. *Siaredneviakovyia starazhytnastci Belarusi: Novyia materyialy i dasledvanni*. Minsk, 1993, pp. 99-106.
- Belavin A.M. Kamskii torgovii put. Perm, 2000.
- Bobrinskii A.A. Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bl. m. Smely. Sankt-Peterburg, 1901, vol. 3.
- Bobrinskii A.A. Otchet o raskopke v Kievskoi gubernii v 1912 godu. *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi kommissii*. Petrograd, 1914, no. 54, pp. 99-108.
- Goncharov V.K. Raikovetckoe gorodishche. Kiev, 1950.
- Guseva T.V. Muzhskaia “zabava”. [online]. Rezhim dostupu: <http://www.opentextnn.ru/history/archaeology/museum/?id=2456>
- Hausmann R. Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896. Riga, 1896.
- Izmailov I.L. Vooruzhenie i voennoe delo naseleniia Volzhskoi Bulgarii X - nach. XIII vv. Kazan-Magadan, 1997.
- Karger M.K. Zemlianka-masterskaia kievskogo khudozhnika XIII veka. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*. Moskva-Leningrad, 1945, vol. 11, pp. 5-15.
- Karger M.K. Drevnii Kiev. Moskva; Leningrad, 1958.
- Katalog vystavki XI-go arkheologicheskago szda v Kieve. Kiev, 1899.
- Katalog ukrainskikh drevnostei kollekcii V.V. Tarnovskogo. Kiev, 1898.
- Khanenko B.I., Khanenko V.I. Drevnosti Pridneprov'ia. Kiev, 1901.

- Kirpichnikov A.N. Drevnerusskoe oruzhie. Kopia, sulitsy, boevye topory, bulavy, kisteny IX-XIII vv. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*. Moskva; Leningrad, 1966, E.1-36.
- Kirpichnikov A.N. Massovoe oruzhie blizhnego boia iz raskopok drevnego Iziaslavlia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*. Moskva, 1978, no. 155, pp. 80-87.
- Kirpichnikov A.N. Bulavy i kisteny iz kollekcii I. Khainovskogo v sobranii Muzeia Voiska Polskogo. *Arkheologicheskie vesti*. Sankt-Peterburg, 2000, no. 7, pp. 230-235.
- Kolesnikova L.G. Pogrebenie voina na nekropole Khersonesa. *Sovetskaia arkheologiia*. Moskva, 1975, no. 4, pp. 265-267.
- Kuchynko M., Okhrimenko H., Savitskyi V. Kultura Volyni ta Volynskoho Polissia kniazhoi doby. Lutsk, 2008.
- Kuzov H. Bozdugani ot Varnenskia arheologicheski muzey. *Acta Musei Varnaensis I. Orazhie i snaryazhenie prez kasnata antichnosti i srednoviekovieta IV-XV v.* Varna, 2002, vol. 1, pp. 179-190.
- Liwoch R. Buławy z Zachodniej Ukrainy. *Acta Militaria Mediaevalia, vol. II*. Kraków; Sanok, 2006, pp. 67-78.
- Mäesalu A. A rare macehead from the village of Tammeküla, Hargla parish. *Archaeological Fieldwork in Estonia. Arheoloogilised välitööd Eestis 2009*. Tallin, 2010, pp. 141-146.
- Michalak A. Głowica bulawy z Trzciela, pow. Miedzyrzecz. Wstępne uwagi w kwestii występowania ulaw ziemiach polskich w średniowieczu na tle znalezisk Europejskich. *Archeologia Środkowego Nadodrza*. Zielona Góra, 2005, vol. 4, pp. 183-220.
- Nefedov F.D. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh v Prikame, proizvedennykh letom 1893 i 1894 gg. *Materialy po arkheologii vostochnykh gubernii*. Moskva, 1899, vol. 3.
- Nikolchenko Yu.M., Ponomareva T.A., Zimina L.M., Gordienko N.M. Raskopki gorodishcha Dorogobuzh. *Arkheologicheskie otkrytiia 1975 goda*. Moskva, 1976, pp. 371-372.
- Nikolskaia T.N. Voennoe delo v gorodakh zemli Viatichei (po materialam drevnerusskogo Serenska). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*. Moskva, 1974, no. 139, pp. 34-42.
- Petegirich V.M. Oruzhie i snaryazhenie vsadnika. *Arkheologiia Prikarpatia, Volyni i Zakarpatia (rannelslavianskii i drevnerusskii periody)*. Kyiv, 1990, pp. 163-171.
- Plavinski M. Uzbrajennje bjelaruskikh zjemljaw X-XIII st. Minsk, 2013.
- Pyvovarov S.V. Metalevi navershia bulav z davnoruskykh pamiatok Bukovyny. *Visnyk natsionalnoho universytetu "Lvivska politehnika". Seriia "Derzhava ta armii"*. Lviv, 2012, no. 724, pp. 31-35.
- Sedov V.V. Selskie poseleniia tcentralnykh raionov Smolenskoï zemli (VIII-XV vv.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii*. Moskva; Leningrad, 1960, no. 92.
- Shnore E.D. Asotskoe gorodishe. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Latviiskoi SSSR*. Riga, 1961.
- Shiroukhov R.A. Importy drevnerusskikh tipov na territorii Prussov v X/XI-XIV vv. *Rus v IX-XII vekakh. Obshchestvo, gosudarstvo, kultura*. Moskva; Vologda, 2014, pp. 386-412.
- Spadshchina Vizantiiskogo Khersona. Sevastopol; Ostin, 2011.
- Spitcyn A.A. Otchet o raskopkakh V.N. Glazova v 1903 g. bliz d. Manuilovoi Iamburgskogo uezda. *Zapiski otdeleniia russkoi i slavianskoi arkheologii*. Sankt-Peterburg, 1905, vol. 8, no. 1.
- Stryz P. Ruskie bulawy "gwiazdiste" z terenu Malopolski. *Acta Militaria Mediaevalia, vol. I*. Kraków; Sanok, 2005, pp. 107-114.
- Terskyi S., Zukhariev V. Kisteny ta bulavy XI-XIII st. z terytorii Bukovyny. *Arkheolohiia&Fortyfikatsiia*. Kamianets-Podilskyi, 2014, pp. 165-170.
- Tymoshchuk B.O. Davnoruska Bukovyna. Kyiv, 1982.
- Voronin N.N. Drevnee Grodno (po materialam arkheologicheskikh raskopok 1932-1933 gg.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii*. Moskva, 1954, no. 41.
- Yura R.O. Drevnii Kolodiazhyn. *Arkheolohichni pamiatky URSSR*. Kyiv, 1962, vol. 12, pp. 57-130.
- Zagorulskii E.M. Raskopki v Kopsyi. *Arkheologicheskie otkrytiia 1972*. Moskva, 1973, pp. 358-359.
- Zlatohorskyi O.Ye., Vashchepa M.P., Samoliuk V.O. Arkheolohichni doslidzhennia v s. Peresopnytsia. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011*. Kyiv, 2012, pp. 398-399.
- Zotsenko V.M. Eksport zbroi Kyieva v Pivdenno-Skhidnu Prybaltyku. *Arkheolohiia URSSR*. Kyiv, 1983, no. 44, pp. 47-61.